

Historikern och det materiella*

Vi människor lever i en värld fylld av föremål, prylar, saker och ting tillverkade av olika material. Lika lite som vi i dag kan låta bli att se och ta i beaktande andra varelser, inte bara människor, kan vi bortse från det materiella och tingens värld, varken som sådana eller i förhållande till människorna. Kan vi över huvud taget förstå människan och hennes historia utan att samtidigt beakta föremål och deras historia samt de miljöer i vilka människan och det materiella samexisterar? Jag tror inte det.

Historiker har utvecklat goda metoder för att tolka texter och skriftliga dokument, men mer sällan betraktat materiella eller visuella källor som potentiella vägar till det förflutna. Textuella källor i alla former är förstås grundstenar för historikerns arbete. Men redan när historievetenskapen formades som akademisk disciplin i slutet av 1800-talet insåg historikerna betydelsen av föremål för människorna. Emellertid befann sig den materiella förflutenheten och tingens värld länge i marginalen inom historievetenskaperna. Under 1980-talet blev historiker mer intresserade av det materiella i samband med frammarschen av den nya kulturhistorien och andra teoretiska vändningar, som lyfter fram till exempel familjens, kvinnans och barnets eller arbetarklassens historia. Den materiella dimensionen var och är också närvarande i nydanande forskning i vardagens historia, privatlivets historia och i konsumtionshistoria.

Men hur definierar historikern då ”det materiella”? Ett vanligt antagande är att föremålen är frukter av människans skaparförmåga och att vi således behärskar dem fullständigt. Men föremål kan också påverka sina skapare på oväntade sätt och forma människans beteende och hennes relation till omgivningen. Ett uppenbart exempel är mobil-

* Johanna Ilmakunnas är professor i nordisk historia vid Åbo Akademi. Texten är det tal hon höll vid sin professorinstallation den 5 maj 2023.

telefonen. Eller hur klädselns snitt och passform utformar människans uppförande i offentliga rum och hur man kan ligga på en mjuk rokokosoffa i stället för att sitta rak. För mig som historiker utgör detta materiellt stoff till förståelsen av hur olika föremål och material tillverkas, används och återanvänds av människan och hur de formar hennes agerande. Det handlar om hur historia skapas och återskapas, definieras och omdefinieras.

Det materiella perspektivet öppnar nya vyer på ämnesområden som i tidigare forskning har betraktats som politisk historia, idéhistoria eller lärdomshistoria. Det materiella är så centralt i det vetenskapliga arbetet att det inte kan skiljas från dess intellektuella dimension. I 1600- och 1700-talets Åbo var professorernas arbete beroende av tillgången till nödvändiga och dyrbara materiella resurser såsom aktuell internationell forskning i form av böcker, tidskrifter och kartor. Vetenskapsmännen behövde även forskningsinstrument och råvaror som mineraler, kvicksilver eller växtfrön.

Professorn i fysik vid akademien i Åbo, biskopen, riksdagsledamoten och senare ärkebiskopen Carl Fredrik Mennander (1712–1786), var en idog vetenskapsman. Hans intressen spände över många fält: från historia och språk till botanik och naturvetenskaper. Hans omfattande brevväxling handlar både om hans idévärld och verksamhet och om de materiella villkoren för hans arbete under 1700-talets andra hälft. Från Stockholm, Uppsala, Leipzig och London beställde Mennander böcker och tidskrifter till sin boksamling eller till akademins bibliotek. Han beställde växter, frön och stenarter. För att kunna delta i riksdagarna i Stockholm på ett ståndsmässigt och bekvämt sätt inrättade han ett hem i staden när riksdagen var sammankallad. Brevens – som i sig är materiella kvarlevor av det förflutna – dokumenterar ett ständigt flöde av varor från olika delar av Europa och världen till Åbo. Flöden av varor betyder även flöden av människor och flöden av idéer. Dessa materiella och immateriella flöden bidrog alla till att akademien i Åbo under 1700-talet blev en betydande forskningsmiljö i det svenska riket inom naturvetenskaper, botanik och ekonomi.

Det materiella har naturligtvis även politiska dimensioner. Från 1700-talet känner vi smakfullt inredda salonger, matsalar där läckra måltider ackompanjerades av taffelmusik, där bord dukades med vita dukar, dyrbara silverserviser och med finaste porslin från Kina eller från nya europeiska manufakturer i Meissen i Sachsen eller i Sèvres

i Frankrike. De här interiörerna och föremålen var medel med vilka en politiker eller diplomat på 1700-talet uttryckte sin och sitt lands politiska styrka i det europeiska maktspelet. För att bättre förstå hur tidigmoderna samhällen fungerade, för att se mångfalden av politiska kulturer, diplomatiskt agerande eller vetenskapligt arbete, behöver historikern se även det materiella som sammanflätades med det politiska, det ideologiska, det ekonomiska och det kulturella.

Något som liknar 1700-talets sinnliga värld åkallas i Marcel Prousts (1871–1922) skildringar av societeten i Frankrike under *la belle époque* och första världskriget. I hans roman *På spaning efter den tid som flytt I–VII* (*À la recherche du temps perdu* I–VII, 1913–1927, översättning till svenska av Gunnel Vallquist) är den materiella dimensionen lika viktig som den konstnärliga, den politiska eller den sociala. Roman-sviten erbjuder historikern en rik källa till det parisiska och normandiska sällskapslivets rumslighet. Upplevelser, erfarenheter och känslor framkallas av föremål såsom hertiginnan de Guermantes röda skor eller en borttappad medalj beviljad till markis Robert de Saint-Loup för tapperhet i krig.

För att forska i det materiella har historikerna använt bokförings- och räkenskapsmaterial i mindre omfattning än bouppteckningar som sammanfattar en avliden persons tillgångar och skulder. I hela Europa finns stora serier av bouppteckningar bevarade från tidigmodern tid framåt. I det svenska riket blev bouppteckningen lagstadgad när 1734 års lag trädde i kraft. Räkenskaper och kontoböcker som fördes för statens räkning, för företag, institutioner, familjer och individer, lämpar sig för att forska i det materiella, även om de i första hand fördes för den ekonomiska förvaltningens behov. Exempelvis hos adeln, borgerskapet och prästerskapet berättar räkenskaperna mångsidigt om materiell kultur och om vardagens historia. Räkenskapsböcker redogör för hur lantegendomar förvaltades och brukades, för hur relationer mellan leverantörer och kunder såg ut, för hushållshierarkier, tillit och kreditförhållanden. Räkenskapsböcker är blickpunkter för att förstå produktion, distribution och konsumtion till vardags och i samband med högtider. De är alltså en mångfasetterad källa till materiell kultur men har givetvis en materiell dimension även i sig som inbundna böcker, som föremål.

Med hjälp av det materiella kan historikern alltså utforska komplexa samhälleliga, ekonomiska och kulturella fenomen. Låt mig ta ett till

exempel: märkduken broderad i korsstyggn med yllegarn på linnetyg. Genom seklerna lärde sig flickor i alla samhällsgrupper sömnad och textilarbete. För högreståndsflickor var märkduken en pedagogisk sysselsättning som lärde flickorna flit och textila kunskaper samt tränade deras öga till komposition av färger och former. Aristokratiska flickor broderade märkdukar med bokstäver och siffror samt olika symboler som blommor, ymnighetshorn, nycklar och hundar och grevliga eller friherrliga kronor. Det finns även bevarade märkdukar från andra sociala miljöer, ofta mer tekniska övningar i sömnad, men lika konstfärdiga till färg och mönster som märkdukar av högreståndsflickor.

Märkdukarna öppnar dörrar till högreståndsflickors respektive fattiga flickors liv, uppfostran och sysselsättningar. Broderade silkesplånböcker, tavlor och kyrkotextilier som högreståndskvinnor donerade till församlingar blir historikerns nycklar till kvinnors arbete och konstnärliga skapande. För flickor i fattigbarnsskolor fungerade märkduken som övning i färdigheter som gjorde det möjligt för flickorna att förtjäna sitt eget uppehälle eller bidra till försörjningen på ett sätt som var avgörande för familjens överlevnad.

Handarbetande kvinnor, deras flit och kunskap, tyger, spetsar, garn och andra material, är ett tema som bildkonstnärer har avbildat i skilda konstnärliga utföranden. Temat har emellertid sällan undersökts av konsthistoriker, förmodligen därför att genrebilder som avbildar kvinnors sysslor har värderats lågt inom konstens kanon. Kvinnligt handarbete har inte betraktats som konst utan som ett amatörmässigt tidsfördriv inom hemmets sfär.

Historikern kan i det avseendet ta sig större friheter än konsthistorikern, litteraturvetaren eller musikologen eftersom det för historikern inte borde finnas några föreställda kanoner eller värderingar, inte någon hierarki mellan ämnen och tekniker. Historia av vem, vad, var och varför är centrala spörsmål för historikern eftersom allting i det förflutna per definition är historiskt relevant att utforska. Historikern strävar efter att tolka och analysera det förflutna ansvarsfullt, balanserat och transparent. Händelselöshet kan i lika hög grad som händelser ha ett historiskt värde. Föremål och det materiella kan för historikern öppna vyer till det som inte kan eller har kunnat beskrivas med ord.

I dag när våra västerländska livsformer grundade på konsumtion hotar att förstöra planeten ännu snabbare än vi förstätt; när historiska föremål, böcker, arkivmaterial och historiska platser och miljöer för-

störs av krig och extremistiska grupper; när kolonialismens arv i museisamlingar och i form av statyer eller minnesplatser problematiseras och när föremål återställs till sina ursprungliga ägare eller skapare är det särskilt angeläget att historikern frågar vad det materiella betydde för människor i det förflutna. Endast med hjälp av ansvarfull forskning, som beaktar människors agerande, deras förhållande till varandra, till samhället och till det materiella ur flera perspektiv, kan föremålets mening för människorna avkodas. Därför forskar historikern i det materiella.